

**ТАНОСУБИ ОВОИИ ЗАБОНҲОИ
ТОҶИКИВУ ЁЗБЕКӢ ДАР САТӢИ
ФОНЕТИКА ВА ФОНОЛОГИЯ**

**ЗВУКОВОЕ СООТНОШЕНИЕ
ТАДЖИКСКОГО И УЗБЕКСКОГО
ЯЗЫКОВ ПО ФОНЕТИКИ И
ФОНОЛОГИИ**

**PHONETIC AND PHONOLOGICAL
CORRESPONDENCES BETWEEN
THE TAJIK AND UZBEK
LANGUAGES**

Юнусова Зебо Умаровна, унвонҷӯи
кафедраи забони тоҷикии МДТ “ДДХ ба номи
академик Б.Ғафуров” (Хуҷанд, Тоҷикистон)

Юнусова Зебо Умаровна, соискатель
кафедры таджикского языка ГОУ
«ХГУ им. академика Б. Гафурова»
(Худжанд, Таджикистан)

Yunusova Zebo Umarovna, researcher of the
department of Tajik language under the SEI "KhSU
named after academician B. Gafurov" (Khujand,
Tajikistan) **e-mail:** yunusovazebo1984@gmail.com

Дар забониносии муқоисавӣ яке аз масоили муҳим муайян кардани таносуби забонҳои муоқисашаванда маҳсуб меёбад. Забонҳои муқоисашавандаи ҳамҷавор вижагиҳои экстралингвистии худро доранд ва онҳо бояд мавриди омӯзиши қарор гиранд. Баъзе аз ин ҷанбаҳо дар мисоли забонҳои тоҷикӣ ва ёзбекӣ ба риштаи таҳлил кашида шудаанд. Зикр шудааст, ки дар талаффузи ёзбекзабонҳо калимаҳои се, ҳафта, сомон вобаста ба хусусиятҳои талаффузи овозҳои е, һ, а сӣ, ҳафта, сомон талаффуз мешавад. Таносуби овоиш забонҳои тоҷикиву ёзбекӣ дар сатҳи фонетика ва фонология фарқ ва умумияти зиёд касб кардааст, ки се омил асосӣ дорад: ҳамҷавориву ҳамзистии иҷтимоиву сиёсӣ ва этнолингвистии таърихӣ; ягонагии хат ва алифбои арабиасос барои ҳар ду халқ дар муддати тӯлонӣ то қабули алифбои лотинӣ ва кириллӣ. Сеюм, таъсири забон ва адабиёти тоҷикиву форсӣ ба тамаддуни мардуми ёзбек, ки беҳтарин унсурҳояшро пазируфта, баҳри рушди инкишофи забон ва адабиёти худ истифода кардааст.

Калидвожаҳо: забониносии муқоисавӣ; забони тоҷикӣ; забони ёзбекӣ; хусусиятҳои экстразабониносӣ; таносуби забонҳои мавриди муқоиса; вижагиҳои талаффузи овоз; омилҳои асосии таносуб

В сравнительной лингвистике одним из важнейших вопросов является определение корреляции сравниваемых языков. Соседние языки обычно имеют собственные экстралингвистические особенности, и их следует изучать. Рассматриваются некоторые из этих аспектов на примере таджикского и узбекского языков. Отмечено, что в произношении носителей узбекского языка слова «се, ҳафта, сомон» произносятся в зависимости от особенностей произношения звуков е, һ, а в узбекском языке: «си, ҳафта, сомон». Корреляция таджикского и узбекского языков на уровне фонетики и фонологии приобрела множество различий и сходств, которые обусловлены тремя основными факторами: социально-политической и исторической этнолингвистической близостью и сосуществованием; единством арабской письменности и алфавита у обоих народов на протяжении очень длительного исторического периода, вплоть до принятия латинского и кириллического алфавитов. В-третьих, влиянием таджикского и персидского языков и литературы на цивилизацию узбекского народа, который перенял их лучшие элементы и использовал их для развития и совершенствования своего языка и литературы.

Ключевые слова: сравнительная лингвистика; таджикский язык; узбекский язык; экстралингвистические особенности; корреляция сравниваемых языков; особенности произношения звуков; основные факторы корреляции

In comparative linguistics, one of the key issues is determining the correlation between the languages being compared. Neighboring languages typically possess distinct extralinguistic characteristics that warrant study. Some of these aspects are examined here using the example of the Tajik and Uzbek languages. It is noted that native Uzbek speakers pronounce the words "se," "hafta," and "somon" as "si," "hafta," and "samon," reflecting the specific pronunciation characteristics of the sounds «e», «h», and «ā» in the Uzbek language. The relationship between the Tajik and Uzbek languages at the levels of phonetics and phonology has come to exhibit numerous similarities and differences, shaped by three primary factors: socio-political and historical ethnolinguistic proximity and coexistence; and the shared use of the Arabic script and alphabet by both peoples over a very long historical period—lasting until the adoption of the Latin and Cyrillic alphabets. Thirdly, the influence of Tajik and Persian languages and literature on the civilization of the Uzbek people, who adopted their best elements and utilized them to develop and refine their own language and literature.

Key-words: comparative linguistics; Tajik language; Uzbek language; extralinguistic characteristics; correlation of the languages being compared; features of sound pronunciation; main features of correlation

Дар забоншиносӣ мафҳуми забони овозӣ мустаъмал буда, маъмулан нисбат ба забони табиӣ, яъне, забони инсон ба қор меравад. Таркиби ҳама гуна забон овозхоро дарбар мегирад. Аз ин ҷост, ки маҷмуи овозҳои нутқ ҷанбаи ифодаи забони муайянро ташкил намуда, ҷун маводди сохтори ҳақиқии он истифода мешавад. Тамоми воҳидҳо аз қисми маънодори хурдтарини забон – морфема то матн, аз овозҳо, аз ҳамроҳшавии лингвистии онҳо ташаккул меёбанд. Овозҳои ташкилдихандаи сохтори забон ба туфайли ғаъолияти узви инсон ба вучуд меоянд. Ин узв забон ном дошта, ғаъолтарин узв дастгоҳи нутқ ба ҳисоб меравад. Дастгоҳи нутқ, албатта, узвҳои дигаре низ дорад, ки дар ғаъолияти забон ҳиссагузоранд, зеро овоз ва низоми он дар натиҷаи амали физиологии узвҳои нутқ ҳосил мегардад. Раванди тавлиди овоз ба ҳодисаҳои табиӣ алоқаманд буда, нисбат ба забони инсон истилоҳи «забони табиӣ» истифода мегардад. Ба ҷуз ҷиҳати физиологии овозҳо, ки ҷанбаи ифодаи забонро ташкил медиҳанд, ҷиҳатҳои физикӣ, руҳӣ-равонӣ (психикӣ) низ мавҷуданд. Аз ин лиҳоз, ҳам аз ҷониби олимони физика ва ҳам равоншиносӣ ҷиҳатҳои тобиши овоз баррасӣ мешавад. Фанни забоншиносӣ бо таҳқиқи ҷиҳатҳои дигари ба вучуд омадани овозҳои воҳидҳои лексикӣ машғул аст, зеро овози инсон бидуни луғат (лексика) тасаввурнопазир аст.

Яке аз муҳимтарин вижагиҳои овозҳо дар хотири инсон нақш бастанӣ онҳо маҳсуб мешавад. Ҷунин хусусияти овозҳо ба ҳодисаи руҳӣ-равонӣ мансуб аст. Рамзҳо (символҳо)-и дар хотири инсон нақшбастаи овозхоро бо истилоҳи фонема (фонемаҳо) ёд мекунад. Фонемаҳо воҳидҳои муайянкунандаи овозҳо ба шумор мераванд ва ҳодисаи иҷтимоӣ будани забонро собит менамоянд. Аз ин рӯ, онҳо вазиғаи иҷтимоиро бар дӯш доранд. Тавассути фонемаҳо маънои калима ва морфемаҳоро аз ҳамдигар фарқ кардан мумкин аст.

Ҳар як овози нутқ дар ҳаҷ аломате ифода мегардад. Бинобар он шакли ҳаттии овозро ҳарф меноманд. Нисбат ба маҷмуи низоми муайяни ҳарфҳо истилоҳи «алифбо»-ро истифода мебаранд. Дар алифбо аломатҳои шартӣ ҳарфҳо истифода мегардад. Шаклҳои типикӣ дар алифбо инъикосёфтаи ҳарфҳо бо истилоҳи графема ифода мешавад. Ҳарф ва графемаҳо дар доираи соҳаи графикаи забоншиносӣ омӯхта мешаванд. То ба алифбои лотинӣ гузаштани ўзбекон ҳарф, алифбо ва графемаи онҳо мисли забони тоҷикӣ буд.

Графика бо соҳаҳои фонетика ва фонологияи забоншиносӣ алоқаманд аст. Фонетика ва фонология овоз ва низоми онро меомӯзад. Дар навбати худ графика дар бораи шакли ҳаттии овозҳо баҳс мекунад. Дар объекти фонетикаву фонология ва графика овоз ва низоми он

накши муҳим дорад. Дар хусуси истилоҳи мазкур забоншиноси тоҷик Т. Хаскашев чунин навиштааст: «Дар графика як ҳарф метавонад, ки фонемаҳои гуногунро ифода кунад, вале дар транскрипсия ҳатман бояд як ҳарф як овозро ифода кунад; як овоз дар ҳат метавонад бо ҳарфҳои гуногун ифода шавад, вале дар транскрипсия бояд як овоз ба воситаи як ҳарф ифода шавад» [10, с. 25].

Ҳар як ҳарф ифодакунандаи шартии овозест. Он ҳамчунин баъд аз овозҳо бо роҳи сунъӣ пайдо шудааст. Ҳодисаи шартӣ будани ҳарфҳо дар ин аст, ки як овози муайян дар забонҳои гуногун соҳиби шаклҳои ҳарфии мухталиф буда метавонад. Масалан, овози «В» (вэ) дар низоми графикаи яке аз забонҳо дар шакли «В», дар низоми графикаи дигар забонҳо дар шакли «Б» (бе) қор фармуда мешавад. Қимати овозии фонемаи «В» дар ҳама забонҳо як хел ифода мешавад.

Дар боло оид ба мафҳумҳои истилоҳоти овоз, фонема фикру ақида ибраз карда шуд. Ин истилоҳот мафҳумҳои илмӣ соҳаи овошиносӣ буда, аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Овозҳо ба тарзи муайян талаффуз ва шунида мешаванд, ки мавзӯи омӯзиши фонетика аст. Фонемаҳо бошанд, ба як тарзи муайян талаффуз намешаванд. Тамоми хусусиятҳои забонии фонемаҳо ва низоми яклукҳои онҳо мавзӯи омӯзиши фонология қарор мегирад.

Воҳидҳои забонӣ, ки фонетика меомӯзад, ба нутқ тааллуқ доранд. Воҳидҳои забонӣ, ки фонология меомӯзад, ба забон тааллуқ доранд ва вобаста ба ин забон ва нутқ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Чунин вижагиҳои фарқкунанда, бешубҳа, дар муносибати мафҳумҳои ҳарф ва графема низ ба мушоҳида мерасад.

Ҳамаи афкори баёншуда маълумоти мухтасар оид ба фонетика ва фонология буда, чунин хусусиятҳо ба забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ баробар тааллуқ доранд. Масъалаҳои воқеияти фонетикӣ ва графикаи забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ ҷолибанд. Қайд кардан зарур аст, ки аз нимаи дуҷуми солҳои 40-уми садаи XX ҳам ҳатти ўзбекӣ, ҳам тоҷикӣ дар асоси алифбои русӣ ташаккул ёфта буданд. Дар оғози асри XXI ҳатти ўзбекӣ ба ҳатти лотинӣ мувофиқ карда шуд, лекин ҳатти ўзбекии шакли алифбои лотинӣ танҳо дар ҳудуди Ўзбекистон амал мекунанд. Дар кишварҳои ҳамсоя, аз ҷумла, дар Тоҷикистон ҳоло ҳам алифбои русиасос бо номи кириллӣ истифода бурда мешавад ва ўзбекони ин ҳудуд низ аз ҳамин алифбо ва ҳат бархурдоранд. Дар алифбои забони тоҷикӣ ва ўзбекӣ, ки дар асоси графикаи русӣ ташаккул ёфтааст, мутаносибияти «ба як овоз як ҳарф», ё худ «ба як ҳарф як овоз» ба назар намерасад. Дар алифбои ҳар ду забон низ графемаҳо (ҳарфҳо)-и «е», «ё», «ю», «я» мавҷуданд. Графемаҳо (ҳарфҳо)-и мазкур вазифаҳои сершумор доранд. Вазифаи асосии онҳо муаррифии маҷмуи фонемаҳои «э», «а», «о», «у» мебошад, ки ба ҳамсадои «й» ҳамроҳ шудаанд: ду овозе, ки аз ҳамсадо ва садонок иборатанд, бо як ҳарф ифода меёбанд ва онҳоро йотбарсарҳо меноманд. Вазифаи дигари ҳарфҳои «е», «ё», «ю», «я» нишон додани меъёри ҳамсадохое мебошад, ки дар таркиби калима пеш аз онҳо меоянд.

Ба ақидаи Ғуломов Х.Г. «Тафовути ҳатти ўзбекӣ ва тоҷикӣ дар масъалаи алифбо дар он аст, ки ду фонемаи ҳамсадо дар забони ўзбекӣ бо як ҳарф – графема ифода меёбад» [6, с. 23]. Масалан, дар забони тоҷикӣ калимаҳои ҷудо ва журнал бо ду фонемаи алоҳидаи Ҷ ва Ж ифода мешаванд. «Дар забони ўзбекӣ фонемаи Ж-и калимаҳои жийда, жуда, журнал бо як ҳарф – графемаи Ж ифода мегардад» [1, с. 16]. Дар калимаҳои ҷаҳон /жаҳон, ҷавоб/жавоб; ҷумъа/жума бошад, фонемаи мазкур аз ҷиҳати шакл аз муодилаш дар забони ўзбекӣ фарқ мекунанд ва бо графемаи Ж навишта мешавад. Овози Ҷ дар талаффузи ўзбекӣ хусусияти духӯрагӣ пайдо карда, байни Ҷ ва Ж талаффуз мегардад, ки мисолашро дар боло дидем.

Дар низоми фонологии забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ низ баъзе фарқҳо мавҷуданд. Низоми садонокҳои забони тоҷикӣ бо шаш фонемаи мазкур и, э, а, у, ў, о бо ҳамгунҳои забони ўзбекӣ умумияту фарқи муайян дорад. Дар забони тоҷикӣ ин фонемаҳо бо 4 хусусияташон: қатор,

бардошт, иштироки лабҳо ва устуворию ноустувориашон аз ҳам фарқ доранд. Фонологияи забони тоҷикӣ муқаррар кардааст, ки барои фарқи садонокҳо қатор ва бардошти онҳо хеле муҳимманд. Маҳз ҳамин ду нишона садонокхоро аз ҳам ҷудо карда, дар айни замон яклухтии низоми таъмин карда метавонад [10, с. 66-68; 5, с. 25].

Тафовут бештар дар низоми фонемаҳои садонокӣ ин ду забон ба назар мерасад. «Дар низоми фонемаҳои садонокӣ забони тоҷикӣ шаш воҳиди фонологӣ мавҷуд аст: [а], [э], [и/й], [о], [у], [ӯ]» [10, с. 16].

Низоми фонемаҳои садонокӣ забони ўзбекӣ низ аз шаш воҳиди фонологӣ иборат аст: [и], [у], [ӯ], [а], [о], [э], аммо забони тоҷикӣ фонемаи «и» дар ду вариант истифода мешавад: «и»-и муқаррарӣ ва «и»-и дароз (й). Дар ҳар ду забон фонемаҳо аз рӯи се хусусият тасниф карда мешаванд (иштироки лабҳо, дараҷаи кушодани даҳон, пешизабонӣ ва пасизабонӣ будани овоз).

Дар масоили низоми фонемаҳои ҳамсадо дар забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ тафовути ҷиддӣ ба назар намерасад. Фонема, ки ҳумчун хурдтарин воҳиди овозии забон дигар ба ҷузъҳо тақсим намешавад, метавонад ба ҳайси морфема ва вожа ифодагари хусусияти нозуки воҳидҳои маънодор ба намо ояд. Мисол:

– Оям ё наоям?

– О [12, с. 9].

Дар ҷавоб як морфемаи «о» истифода гардида, ҷаҳор вазифаро иҷро кардааст. Якум, овози садонок аст. Дуюм, ҳарф аст. Сеюм, калима ва ҷаҳорум ба вазифаи ҷумла омадааст, яъне биё.

Фонема чун мафҳум дар забоншиносӣ овозҳои нутқро аз лиҳози тавлидию акустикӣ ҷудо (фарқ) карда, вазифаҳои онҳоро нишон медиҳад. Аз ин лиҳоз фонема имконияти тавассути овозҳо фарқ кунонидани калима ва шаклҳои онро дошта, вазифаи маънофарқкуниро иҷро менамояд. Гоҳо, дар забони тоҷикӣ дар як мавриди фонетикӣ фонемае метавонад чун ду овози баробархуқуқе истифода гардад (масалан, ҳамсадоҳои ҷ, ҷ: ҷола-жола, қадум-қадум). Дар ин сурат он омил ба вучуд омадани калимаҳои душакла мешавад. Чунин овозҳо тобишҳои озод (факултативӣ) доранд. Аз ин лиҳоз, фонема ду нишона дорад, яъне нишонаи фонемагӣ (дифференсиалӣ) ва тобишӣ (интегралӣ). Нишонаи фонемагӣ барои фарқ кардани фонемаҳои забон истифода мешавад. Масалан, аз ҷиҳати тарзи талаффуз фонемаҳои б, д фонемагӣ махсуб меёбад ва бо ҳамин нишона онҳо аз ҳамсадоҳои димоғии м, н фарқ мекунанд.

Барои нишонаҳои тобиши бечарангии ҳамсадои «к»-ро дар забони тоҷикӣ мисол овардан мумкин аст. Азбаски овози мазкур дар забони тоҷикӣ ҷуфти ҷарангноки дигар надорад, ин хусусият (нишонаи ҷарангдорию бечарангӣ)-и он аз арзиши фонологӣ маҳрум аст. Ин гуна нишона барои забони тоҷикӣ хос аст, вале дар забони муқоисашаванда низ вежагиҳои муайянеро дорост ва бояд мавриди пажӯҳиши алоҳида қарор дода шавад.

Ба алифбои нави ислохотдидаи (2026) забони ўзбекӣ як қатор дигаргуниҳо ворид гардид. Аз ҷумла, агар соли 1993 бар ивази 35 ҳарфи кириллӣ 29 ҳарфи лотинӣ (26 ҳарф + 3 диграф) қабул гардида бошад, акнун соли 2026 он дорои 28 ҳарф ва аломати китобат бо номи Belgisi tutuk (') гардид, ки он вазифаи апострофи русиро иҷро мекунад. Ҳамчунин, бар ивази диграфҳои sh, ch, ng ва o' ҳарфҳои алоҳидаи ş, ç, ğ ва ö ҷорӣ карда шуд. Баъди ислохот низ ҳарфи Q (қ) боқӣ монд. Инчунин ҳарфҳои мазкур дар охири алифбо гузошта шуданд.

Дар ҳар ду забон заминаи артикулятсионии ҳамсадоҳо як хел, яъне фарқи ҷиддӣ ба назар намерасад. Вале дар хусуси овози “қ” бояд қайд кард, ки он нисбат ба ҳамгуни тоҷикиаш дар забони ўзбекӣ хеле фаъол ва муассиртар аст.

Овози [қ]. «қ»-и ўзбекӣ дар решаи забон амиқ талаффуз шуда, пурқувваттар ва пурсадотар тавлид мегардад. Масалан, овози “қ”, маъмулан, дар калимаҳои арабӣ ва туркӣ истифода

мешавад. талаффузи ин овоз дар калимаҳои қалам ва қозон хеле амиқ аст, зеро ҳар ду ўзбекианд. Дар калимаи қалба нисбатан кундтар буда, дар талаффузи форсӣ майл ба “ғ” дорад.

Дар алифбои кирилласоси тоҷикиву ўзбекӣ ин овоз бо ҳарфи якхела ишора карда мешуд, вале баъди соли 1993 ба алифбои лотинӣ гузаштани Ҷумҳурии Ўзбекистон он бо Q-и лотинӣ ишора карда мешавад.

Дар забони тоҷикӣ “қ” ҳамсадои зич, забончагӣ, беҳизабонӣ, ғайридимоғӣ, бечаранг аст. Дар забони ўзбекӣ “қ” овози кутоҳ, бесадо ва пурсадо тасниф карда мешавад. Он нисбат ба ҳамгунҳои худ хеле пурқувваттар, пурсадотар аст ва бинобар ҳамин “х” “ҳ” ва “ғ” ба осонӣ ба “қ” табдил меёбад. Дар забони ўзбекӣ овози “х”-и тоҷикӣ низ дар аксар маврид ба “х” табдил меёбад, ки ин номатлуб аст, зеро боиси таҳрифи маъно мегардад: ҳар-ҳар, хур-хур, ҳам-ҳам ва ғ.

Далелҳо собит менамоянд, ки хусусиятҳои алоҳидаи низоми фонетикӣ-фонологии забони тоҷикӣ дар низоми фонетикӣ-фонологии забони ўзбекӣ мавқеи муносибро ишғол намудаанд. Дар забони тоҷикӣ баъзе хусусиятҳои шабеҳи низоми фонетикӣ-фонологии ўзбекӣ ба назар мерасанд. Дар навбати худ, дар низоми фонемаҳои таърихии ҳамсадои забони тоҷикӣ фонемаи [к] мавҷуд набудааст.

Чанде бар онанд, ки ин фонема дар натиҷаи иқтибоси калимаҳои қабурға, қабчук, қайроқ, қаймоқ, қайчӣ ва ғ. дар забони тоҷикӣ пайдо шудааст [4, с. 49]. Вале профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) дар асоси таҳлили таърихи таҳаввули ин овоз ба андешае расидааст, ки ҳамсадои бостонии «х» дар натиҷаи гардиши зиёд ба «к» бадал шудааст [11, с. 69]. Унсурӣ мазкур дар маъсалаи задаи калима низ зухур мегардад.

Зада дар забони тоҷикӣ хусусияти зиёд дорад. «Дар зери мафҳуми зада тавассути воситаҳои фонетикӣ (тавлидию акустикӣ) фарқ карда шудани яке аз ҳиҷоҳои калимаро мефаҳманд. Ин воситаҳо чунинанд: а) вақте, ки дар тавлиди овозҳои ҳиҷо сарф мешавад (тамдиди овозҳо); б) суръати ҳаракати узвҳои овозсоз (ё лаҳннокӣ); в) қувваи ҳаракати узвҳои овозсоз (ё интенсивӣ); г) шаклу ҳаҷми резонаторҳо ҳангоми овозсозӣ (ё танин). Мавҷудияти ин ё он навъи зада дар забонҳо низ тавассути ҳамин воситаҳо муайян карда мешавад. Ҳамин тавр, 4 хели задаи калимаро фарқ мекунанд: микдорӣ, лаҳнӣ, қуввагӣ ва сифатӣ. Воситаи асосии ташаккулу чудо кардани ҳиҷои заданоки забони тоҷикӣ лаҳн аст, зеро ҳиҷои заданок нисбат ба ҳиҷоҳои беада бо лаҳннокӣ бештар гуфта мешавад» [5, с. 123]. Бояд қайд кард, ки калимаҳои иқтибосии арабӣ аз қолаби заданокии миллии худ дур шуда, мувофиқи меъёри талаффузи тоҷикӣ истифода мегарданд. Бинобар ба оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ мансуб будани забони тоҷикӣ, он на бо забони ўзбекӣ, балки бо забони русӣ аз ҷиҳати пайдоиш қаробат дорад.

Дар забонҳои оилаи ҳиндуаврупоӣ ҷойи задаи калима озод мебошад: аввали калима, мобайни калима, охири калима (ба мавқеи дилхоҳ зада меояд). Азбаски забони тоҷикӣ ба ин оила мансуб аст, ҷойи зада бояд озод мешуд, аммо дар забони тоҷикӣ зада, мисли забони ўзбекӣ, маъмулан ба ҳиҷои охиринаи калима меафтад. Профессор З. Қўрғонов менависад, ки «Агар дар шакли луғатӣ унсурҳои луғавии ҳиҷои охир зада қабул кунад, пас дар ҷараёни гуфтор зада метавонад ба мавқеъҳои гуногуни калима афтад» [7, с. 84]. Ин падида низ дар ҳар ду забон айният дорад. Аз ин ҷиҳат, дар низоми фонетикӣ-просодикии забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ айният ба назар мерасад.

Наздикии ин забонҳоро дар амали дискретии сатҳи фонетикӣ низ мушоҳида кардан мумкин аст. Дар низоми ҳамсадоҳои забони адабии тоҷикӣ овози [ж] хусусиятҳои хоси просодикии ба овози таркандаи [ж]-и забони ўзбекӣ айнияти зиёд дорад, вале истифодаи овози таркандаи [ж] дар шакли «ҷ» дар забони тоҷикӣ устувор аст.

Низоми ҳамсадоҳо баробари айният тафриқа низ дорад. Дар низоми ҳамсадоҳои забони тоҷикӣ аз 24 фонемаи ҳамсадои забони адабии муосири тоҷикӣ (б, п, м, в, ф, д, т, з, с, ж, ш,

н, л, р, ч, ч, й, г, к, ғ, х, х, қ, ь), барои ошкор сохтану нишон додани махрачи тавлид; иштироки резонаторҳо; иштироки лаҳн ва шавшув басо муҳим аст. Шабоҳат ва тафовути ҳамсадоҳо тавассути нишонаҳои мазкури онҳо ва иштирокашон дар тазодҳои гуногун муайян мегарданд. Масалан, махрач нишонаи фарқкунандаест, ки моҳияти ҳамсадохоро ҳамчун овозҳои махрачдор муқаррар месозад. Аз рӯи ин нишона ҳамсадоҳои тоҷикиро ба чор гурӯҳ: 1) лабӣ (б, п, в, ф, м), 2) забонӣ (д, т, з, л, ш, с, ч, қ, р, н), 3) забончагӣ (ғ, х, қ) ва 4) ҳалқӣ (ъ, ҳ) чудо мешаванд. Дар навбати худ ҳамсадоҳои забониро ба зергурӯҳҳои пешизабонӣ (д, т, з, л, ш, с, ч, қ, р, н), байнизабонӣ (й) ва пасизабонӣ (ғ, қ) тақсим кардаанд [5, с. 241]. Муносибати фонемаҳои ин гурӯҳҳо дар тазодҳои зерин зухур мекунанд, ки мурааттибони «Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ» онҳоро чунин гурӯҳбандӣ кардаанд: «Тазоди лабузабонӣ даҳ фонемаи ҳамсадоро аз ҳамдигар фарқ мекунад. Ба воситаи ин тазод дар гурӯҳи бечарангҳо фонемаҳои п:т (пар:тар), ф:с (фол:сол), дар гурӯҳи сонориҳои (лаҳниҳои) м:н (мон:нон) фарқ мекунанд» [5, с. 241]. Ҳамсадоҳои ж, ш, ч, қ, р, л бинобар дар гурӯҳи лабиҳо чуфти мувофиқ надоштанишон ба ин тазод шомил нестанд.

Ҳамин тавр, тазодҳои забонӣ-забончагӣ, забончагӣ-ҳалқӣ, пешизабонӣ-байнизабонӣ, пешизабонӣ-пасизабонӣ низ мансуби тазоди лабузабонӣ буда, аз рӯи нишонаи махрач тавсиф мешаванд.

Бояд таъсири низоми фонетикӣ-просодикии забони тоҷикиро ба забони ӯзбекӣ қайд намоем. Дар забони адабии муосири тоҷикӣ шаш фонемаи садонок: и, э, а, ў, у, о дар якҷоягӣ низоми садонокҳо ё худ вокализмҳоро ташкил менамоянд. Низоми фонемаҳои садонокро вежагиҳои умумии онҳо таъмин менамоянд, ки тавассути нишонаҳои фарқкунандашон тасниф мегарданд.

Мавриди ёдоварист, ки садонокҳои забони адабии тоҷикиро дар низоми мазкур ду нишонаи тафриқавӣ: бардошт ва қатор муттаҳид месозад. Ин нишонаи тафриқавии садонокҳо омили тазодҳои гуногуни низоми вокализм мегардад.

Нишонаи қатор (ҳаракати уфуқии забон) тазодҳои зеринро ба вучуд меорад, ки тавассути онҳо садонокҳои тоҷикӣ ба се гурӯҳ (қатори пеш, омехта, қафо) чудо шудаанд. Ҳамчунин аз ҷиҳати бардошт ба бардошти боло, миёна ва поён чудо кардаанд. Онҳоро дар қадвалҳои поён муқоиса мекунем:

Нишонаҳои фарқкунандаи садонокҳои тоҷикӣ чунин аст [9, с. 67]:

Қадвали 1.

Қатор бардошт \	Пеш	Омехта	Қафо
Боло	И		У
Миёна	Э	Ў	О
Поён		А	

Қойиришавии садонокҳои забони ӯзбекӣ чунин аст [6, с.154]:

Қадвали № 2.

№	Tilning vertikal (tik) harakatiga ko`ra	Tilning gorizontal (yotiq) harakatiga va lablarning ishtirokiga ko`ra.	
		Old qator, lablanmagan	Orqa qator, lablangan
1.	Yuqori tor unlilar	I	U
2.	O`rta keng unlilar	E	o`
3.	Quyi keng unlilar	A	O

Дар забоншиносии тоҷик истилоҳи нимсадо низ интишор ёфтааст. Зери ин мафҳум овозе, ки «хосияти фонетикаш ба садонок қаробат дошта, вале вазифаи ҳичосозӣ надорад, мисли сонанти миёнизабонии русии Ё дар интиҳои калима, ки пас аз садонок меояд: май, лой. Ҳамчунин садонокеро гӯянд, ки унсури дифтонг буда, қобиляти ҳичосозӣ надорад» [5, с. 243].

Дар низомҳои фонетикӣ-просодикии забони ўзбекӣ баъзе хусусиятҳои хоси низомҳои фонетикӣ-просодикии забони тоҷикӣ ба вучуд омадааст, ки ин сараввал бо тағйироти дар сохти грамматикӣ ва низоми луғавии забони адабии ўзбекӣ баамаломата алоқаманд аст. Тағйироти ҷиддӣ ва хоси низоми фонетикӣ-фонологии забони ўзбекӣ мантиқан натиҷаи қараёнҳои таҳаввули низоми оҳангии (вокализм) забони ўзбекӣ мебошад. Дар низоми садонокҳои забони адабии ўзбекӣ дар аввал мисли собиқаи забони тоҷикӣ (8 садонок) миқдори садонокҳо аз ҳашт-нуҳ кам набудааст, онҳо ба сингармонизм майл доштанд. Бар асари забони тоҷикӣ фонемаҳои садонокҳои забони адабии ўзбекӣ ихтисор шуда, миқдори онҳо ба шаш расида, сингармонизм тамоман аз байн рафт.

Камшавии фонемаҳои садонокҳои забони ўзбекӣ дар наздикшавии садонокҳои пешизабониву пасизабонӣ ва ҳаммавқеии онҳо аён мешавад. Чунин тағйироти ҷавобии низоми фонетикӣ-просодикии забони ўзбекӣ дар натиҷаи таъсири амалии қараёни конвергенсия, ки ба алоқаи забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ дахл дорад, рӯй додаанд [8, с. 57-62].

Нихоят, бо вучуди он ки сохтори забони ўзбекӣ агглютинативӣ асту забони тоҷикӣ аналитикӣ мебошад, аммо дар сатҳи овошиносӣ байни ин ду забон тафовути ҷашмрас ба назар намерасад. Таносуби овоии забонҳои тоҷикиву ўзбекӣ дар сатҳи фонетика ва фонология фарқ ва умумияти зиёд дорад, ки, ба назари мо, ба се омил вобаста аст. Пеш аз ҳама, ҳамҷавориву ҳамзистии иҷтимоиву сиёсӣ ва этнолингвистии таърихӣ барои чунин омил мусоидат кардааст. Дигар ин ки, ягонагии хат ва алифбои арабиасос барои ҳар ду халқ дар давоми зиёда аз 1400 соли охир, то қабули алифбои лотинӣ ва кириллӣ, ҷиҳати монандӣ ва тафовути фонемаҳои алоҳида созгор афтадааст. Омили сеюм, нуфузи забони тоҷикӣ бар забони ўзбекӣ мебошад, ки, бешак, дар таҳаввулоти таркиби луғавии забони ўзбекӣ ва гузашта аз ин баҳши овошиносӣ, нақши муассир гузоштааст.

ПАЙНАВИШТ:

1. Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфологияси [Матн] / А. Абдуазизов. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 136 б.
2. Абдуқодирий М. Қавоиди лисони туркий [Матн] / М. Абдуқодирий. - Дар саодат, 1905. - 43 б.
3. Бердиалиев А. Ўзбек ва тоҷик лисоний алоқаси асослари. Олий ўқув юртлари филология факултети талабалари учун қўлланма / А. Бердиалиев, М.Т. Зокиров Фарғона, 2018. - С. 48-52.
4. Бердиалиев А. Ўзбек ва тоҷик контрастив тилишунослиги асослари. Олий ўқув юртлари филология факултети талабалари учун дарслик-қўлланма /А. Бердиалиев. - Хуҷанд: Нури маърифат, 2019. - 57-62 б.
5. Бобомуродов Ш., Мухторов З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ [Матн] / Ш. Бобомуродов, З. Мухторов. - Душанбе: ДМТ, 2016. - 428 с.
6. Гулямов Х.Г. Узбекско-таджикские языковые связи [Текст]: (Лексико-этимол. исслед.) / Х. Гулямов. - Ташкент: Фан, 1983. -167 с.
7. Қўрғонов З. Забони адабии ҳозираи тоҷик (овошиносӣ). Комплекси таълимию методӣ барои донишҷӯёни факултаҳои филологияи тоҷики макотиби олий [Матн] / З. Қўрғонов. - Хуҷанд: Ношир, 2016. – 152 с.
8. Маҳкамов Н. ва Эрматов И. Тилишунослик терминларининг изоҳли луғати [Матн]. Тошкент: «Фан», 2013. - 176 б.
9. Хаскашев Т.Н. Просодика. - Душанбе: Маориф, 1983. - 102 с.

10. Хаскашев Т.Н. Фонетикаи забони адабии тоҷик [Матн] / Т. Хаскашев. – Душанбе: Маориф, 1989. – 200 с.
11. Ҳасанзода А. Сурати дигари забони аслии қуҳан [Матн] / А. Ҳасанзода Хуҷанд: Нури маърифат, 2024. – 240 с.
12. Шокиров Т.С. Истилоҳ ва истилоҳииносӣ [Матн] / Т.С. Шокиров - Хуҷанд: Дабир, 2024. – 164 с.

REFERENCES:

1. Abduazizov A. Phonology and Morphology of the Uzbek Language [Text] / A. Abduazizov. – Tashkent: O'qituvchi, 1992. – 136 pp.
2. Abduqodiriy M. Qavoidi lisoni turkiy [Rules of the Turkic Language].- / M. Abduqodiriy. – Dar Saodat, 1905. – 43 pp.
3. Berdialiev A. Fundamentals of Uzbek-Tajik Linguistic Relations. A manual for students of philology faculties at higher education institutions / A. Berdialiev, M.T. Zokirov. – Fergana, 2018. – PP. 48-52.
4. Berdialiev A. Fundamentals of Uzbek-Tajik Contrastive Linguistics. A textbook-manual for students of philology faculties at higher education institutions / A. Berdialiev. – Khujand: Nuri Ma'rifat, 2019. – PP. 57-62.
5. Bobomurodov Sh., Mukhtorov Z. Dictionary of Linguistic Terms [Text] / Sh. Bobomurodov, Z. Mukhtorov. - Dushanbe: TNU, 2016. - 428 pp.
6. Gulyamov Kh.G. Uzbek-Tajik Linguistic Ties [Text]: (Lexico-etymological study) / Kh. Gulyamov. - Tashkent: Fan, 1983. - 167 pp.
7. Qurgonov Z. Modern Tajik Literary Language (Phonology). Educational-methodological complex for students of Tajik philology faculties in higher education institutions.- / Z. Qurgonov. - Khujand: Noshir, 2016. – 152 pp.
8. Mahkamov N. and Ermatov I. Explanatory Dictionary of Linguistic Terms. Tashkent: "Fan", 2013. - 176 pp.
9. Khaskashev T.N. Prosody. - Dushanbe: Maorif, 1983. - 102 pp.
10. Khaskashev T.N. Phonetics of the Tajik Literary Language / T. Khaskashev. – Dushanbe: Maorif, 1989. - 200 pp.
11. Hasanzoda A. Another Form of the Ancient Original Language. / A. Hasanzoda Khujand: Nuri Ma'rifat, 2024. - 240 pp.
12. Shokirov T.S. Term and Terminology [Text] / T.S. Shokirov - Khujand: Dabir, 2024. - 164 pp.